

dr ANNA DROŹDŹ, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze O / Cieszyn
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet Śląski w Katowicach
adrozd@o2.pl

**Raport dotyczący Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa
kulturowego z 2003 roku**

Art. 2 pkt. 2c społeczne zwyczaje, rytuały oraz uroczystości świąteczne

Kultura tradycyjna w Polsce charakteryzuje się niezwykle bogactwem zachowań o charakterze rytualnym i obrzędowym. Rola i znaczenie tych zachowań wynikały między innymi ze specyfiki funkcjonowania tradycyjnej społeczności lokalnej, jak również religijności ludowej, która tę grupę wyróżniała. Zwyczaje, zarówno doroczne, jak i rodzinne, stanowią konglomerat zachowań kultowych, magicznych, wierzeniowych oraz folklorystycznych. Ich źródeł można doszukiwać się w dawnych wierzeniach pogańskich, religii chrześcijańskiej, wpływach obcych przyniesionych przez kolejne fale osadnicze, jak również tradycji własnej wytworzonej przez konkretną grupę. Istotą cechą tych zachowań jest również silne powiązanie ze środowiskiem przyrodniczym, w którym dana społeczność funkcjonowała oraz sąsiedztwo grup o odmiennym bagażu kulturowym, do których można zaliczyć przedstawicieli mieszczaństwa, szlachty, duchowieństwa, ale również przedstawicieli obcych grup etnicznych: Żydów, Niemców, Romów i innych. Wszystkie wspomniane czynniki odbiły swe znaczące piętno na tradycyjnej kulturze duchowej, której przejawy można obserwować do chwili obecnej.

1. Problemy definicyjne

Podjmując próbę zdefiniowania najważniejszych terminów związanych z zachowaniami obrzędowymi, należy zwrócić uwagę na specyfikę kultury tradycyjnej, która dała podstawy do wykształcenia się tego rodzaju zachowań obrzędowych.

Podstawową cechą życia społeczności tradycyjnych była samowystarczalność jej członków oraz ich uzależnienie od warunków przyrodniczych. Ludność wiejska, w większości zajmująca się uprawą roli, swój byt opierała na wypielegnowanych przez siebie produktach. Urodzaj zapewniano sobie sposobami racjonalnymi (pielęgnacja roślin, stosowanie odpowiednich narzędzi itp.) oraz metodami irracjonalnymi (zachowania wierzeniowe i magiczne, które miały spowodować urodzaj i pomyślność). Efektem tych

ostatnich jest szereg zachowań rytualnych i magicznych towarzyszących obrzędom dorocznym.

Istotnym czynnikiem kształtującym omawiane elementy kultury duchowej jest religijność ludowa charakteryzująca się specyficznym światopoglądem i złożonym systemem działań religijno-magicznych stanowiących jej aspekt praktyczny, do których zaliczamy obrzędy, zwyczaje i rytuały. Pisząc o obrzędzie, czy zwyczaju mamy najczęściej na myśli zachowania związane z kultem, czynności, gesty i słowa określone przez tradycję, przekazywane kolejnym członkom społeczności na drodze przekazu pokoleniowego. Działania te zazwyczaj stanowią stronę zewnętrzną uroczystości wierzeniowych i aktów społeczno-prawnych. Wśród cech wyróżniających te działania należy wspomnieć o:

- znaczącej roli wierzeń i praktyk magicznych,
- rygorystycznym przestrzeganiu nakazów i zakazów kościelnych,
- silnym zespoleniu religii z życiem codziennym.

Obrzędy, które do chwili obecnej odgrywają znaczącą rolę w życiu społeczności lokalnych, można rozdzielić do trzech kategorii. Pierwszą z nich jest grupa **obrzędów dorocznych**. Związane są one z cyklem świąt kościelnych, które nałożone zostały na rok agrarny, co w efekcie doprowadziło do połączenia elementów wywodzących się z religii chrześcijańskiej z magicznymi. Uroczystości te możemy rozpatrywać ze względu na czas ich występowania, dzięki takiemu ujęciu można mówić o obrzędach cyklu zimowego (od świąt Bożego Narodzenia do zapustów), cyklu wiosennego (od Wielkiego Postu do Bożego Ciała), cyklu letniego (od obchodów świętojańskich do dożynek) oraz cyklu jesiennego (od święta Zmarłych do dnia świętej Łucji). Uroczystości świąteczne występujące we wspomnianych cyklach są odbiciem wierzeń chrześcijańskich, ale również w znacznym stopniu wierzeń i zachowań magicznych: umożliwiające wpływanie na przyrodę, zapewniające urodzaj plonów, mnożenie się zwierząt, zdrowie i długie życie ludziom.

Kolejną kategorię stanowią **obrzędy rodzinne**. Podstawową funkcją tej grupy zachowań zwyczajowych jest włączenie (rzadziej wyłączenie) jednostki do grupy. Odbywa się to w sposób zrytualizowany, określony szeregiem norm i nakazów. W tym przypadku ważną rolę odgrywa rytuał, który definiujemy jako szereg gestów, słów, rekwizytów i innych elementów, które przekazywanym treściom nadają znaczenie symboliczne. Do tej grupy należą przede wszystkim zwyczaje: weselne, narodzinowe oraz pogrzebowe.

Ostatnią kategorię stanowią **zwyczaje towarzyskie**, które określają sposoby współżycia w społeczności lokalnej, są to określone społecznie normy ułatwiające życie codzienne członków określonej grupy. Zaliczyć to można między innymi konwenans wiejski, czy zwyczaje wynikające z przynależności do określonej warstwy społecznej (np. obowiązek wspierania osób ubogich przez jednostki zamożne).

Reasumując tę część omówienia, można stwierdzić niezwykle bogactwo zachowań obrzędowych i rytualnych w polskiej kulturze tradycyjnej (znacznie większe w przeszłości, zanikające współcześnie). Działania tego typu charakteryzują się dużą różnorodnością zarówno w zakresie dziedzin życia, których dotyczą, jak również zróżnicowania regionalnego. Jednocześnie biorąc pod uwagę całą paletę tych przejawów kultury duchowej, można wskazać na cechy wspólne, ponadregionalne, wynikające z religijności czy podobnych warunków życia, które łączą omawiany obszar.

2. Opis stanu zachowania opisywanych elementów na terytorium Polski (z uwzględnieniem zjawisk ogólnopolskich jak i regionalnych)

Istotną cezurą czasową dla kultury tradycyjnej w Polsce jest II wojna światowa. Po jej zakończeniu dochodzi do znaczących zmian, które pociągają za sobą zarzucanie przejawów dawnych wierzeń i obrzędów. Na ten stan rzeczy miał (i ma nadal) wpływ postępującej industrializacji i urbanizacji. Wzory tradycyjne tracą, w oczach swych dysponariuszy na wartości, stanowiąc przejaw zacofania i zapóźnienia kulturowego. Wiele rytuałów czy zachowań obrzędowych traci swe znaczenie, przez co jego funkcja jest nieczytelna dla młodszego pokolenia. Fakt ten powoduje, iż młodzież w sytuacjach zwyczajowych odchodzi od czynności niezrozumiałych (w większości są to działania magiczno-wierzeniowe, które miały zapewnić pomyślność) lub powiela je jako element tradycji, nie uwzględniając jednak ich pierwotnego znaczenia, nadając im zupełnie nowe (np. znaczenie pozostawiania pustego miejsca przy stole wigilijnym, będące reliktem przedchrześcijańskich świąt zadusznych obecnie ma znaczenie świeckie - dla zbląkanego wędrowca).

Z drugiej strony obserwujemy nadal duże znaczenie wielu obrzędów dorocznych i rodzinnych zarówno w życiu jednostki jak i całych grup. W wielu regionach Polski nieustannie można obserwować szereg czynności zwyczajowych towarzyszących świątom kościelnym. W tym miejscu można wskazać tradycję święcenia pokarmów w okresie

wielkanocnym, gdzie zarówno termin święcenia, jak również skład „święconki” nie ulega zmianie, a tradycja ta przekazywana jest pokoleniowo. Warto również wspomnieć o zwyczajowych procesjach, odbywających się w czasie święta Bożego Ciała. W tym przypadku zarówno przebieg, jak i rekwizyty pozostają niezmiennie; nie zmienia się również ich znaczenie.

Trwanie pewnych specyficznych zwyczajów zauważyć można w niektórych regionach Polski. Wśród wielu zachowań tego typu można wskazać na zwyczaj wyplatania największych palm wielkanocnych w Lipnicy Murowanej (Małopolska) lub wypiekania drobnych ciasteczek bożonarodzeniowych na Śląsku Cieszyńskim.

Postępujące końcem XX i początkiem XXI wieku procesy globalizacji oraz glokalizacji wymusiły refleksję i potrzebę przewartościowania własnego dziedzictwa kulturowego i podjęcie kroków zmierzających do zachowania niektórych elementów obrzędowych. Działania takie podejmowane są przez lokalnych animatorów kultury i ośrodki kultury, szkoły oraz osoby indywidualne. Pozytywną rolę mogą odegrać również działania muzeów i różnego rodzaju grup folklorystycznych, które poprzez liczne wystawy, czy rekonstrukcje dawnych obrzędów przybliżają nie tylko ich formę ale również źródła, funkcje i znaczenie, jakie pełniły w przeszłości (np. konkurs grup kolędniczych z terenu Beskidu Żywieckiego i Beskidu Śląskiego "Żywieckie Gody", inscenizacje w ramach Tygodnia Kultury Beskidzkiej, "Noc św. Jana" w Muzeum Wsi Lubelskiej, "Wesele kurpiowskie" w Zagrodzie w Kadzidle, i wiele innych).

3. Analiza czynników sprzyjających zachowaniu oraz ginięciu/zapominaniu opisywanych zjawisk

Trwanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego w zakresie społecznych zwyczajów, rytuałów oraz uroczystości świątecznych uzależnione jest od wielu czynników. Do najważniejszych z nich należy świadomość członków społeczności o wartości tych elementów tradycji. Dużą rolę w tym względzie odgrywa zarówno przekaz pokoleniowy, który ma miejsce w obrębie rodziny, jak również działania edukacyjne i propagatorskie podejmowane przez szkoły, ośrodki kultury i animatorów kultury.

Do pozytywów przemawiających za utrzymaniem specyficznych zwyczajów jest świadomość ich wartości jako dziedzictwa kultury regionalnej oraz w szerszym kontekście kultury ogólnopolskiej. Pielęgnowanie tych zachowań wzmacnia tożsamość kulturową

jednostek i kształtuje poczucie przynależności do danego regionu. Szczególnie ważne jest to w czasie postępującej globalizacji i homogenizacji kultury.

Do grupy czynników wspomagającym zanikanie tych zjawisk jest laicyzacja, której efektem jest odstępowanie od powszechnych dawniej obrzędów. Upowszechnianie się wiedzy i racjonalnego myślenia prowadzi do zanikania działań wierzeniowych i magicznych, które w wielu przypadkach były podstawą niektórych zwyczajów i rytuałów. Prowadzi to między innymi do marginalizacji niektórych zachowań lub zmiany ich funkcji. W tym ostatnim przypadku często obserwujemy zanikanie funkcji magicznej i pojawianie się w jej miejsce funkcji ludycznej, co powoduje zmianę znaczenia rytuału.

4. Krótka charakterystyka polskich zasobów archiwalnych w zakresie opisywanego zjawiska

Zasoby muzealne w tym zakresie są niezwykle bogate. Ukazują one przede wszystkim artefakty materialne stanowiące nieodłączny element każdego obrzędu zarówno dorocznego, jak i rodzinnego (w przypadku zachowań rytualnych znaczącą rolę odgrywały różnego rodzaju rekwizyty). Zbiory takie można znaleźć zarówno w muzeach etnograficznych i skansenach, jak również w muzeach posiadających działy etnograficzne. W wielu przypadkach, zbiory te wzbogacone są o dokumentację fotograficzną, filmową oraz opisy, będące wynikiem badań terenowych.

Bogate zasoby archiwalne w zakresie opisywanego zjawiska posiada archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego - jedyny taki ośrodek w Polsce. W jego zbiorach można znaleźć bogaty zasób wiadomości na temat - między innymi - obrzędowości narodzinowej, weselnej, pogrzebowej oraz dorocznej z ok. 380 wsi w Polsce. Badania prowadzone były w II połowie dwudziestego wieku, prezentują więc nie tylko opisy wybranych zwyczajów lecz również zmiany zachodzące w ich obrębie.

Podstawowa bibliografia:

Bohdanowicz J. (red.), *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia pogrzebowe*, „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. V, Wrocław 1999

Bystron J. S., *Etnografia Polski*, Warszawa 1947.

Ciołek T., Olędzki M., Zadrożyńska A., *Wyrzeczysko: o świętowaniu w Polsce*, Białystok 1976.

Polskie Towarzystwo Ludoznawcze
organizacja ekspercka przy Międzynarodowym Komitecie UNESCO
www.ptl.info.pl

- Drożdż A., Pieńczak A., *Zwyczaje i obrzędy weselne, cz. 1: Od zalotów do ślubu cywilnego*, „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, t. VIII, Wrocław – Cieszyn 2004.
- Klimaszewska J., *Doroczne obrzędy ludowe*. W: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, tom II, red. M. Biernacka, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Kutrzeba-Pojnarowa, W. Paprocka. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981, s.127-153.
- Kwaśniewicz K., *Zwyczaje i obrzędy rodzinne*. W: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, tom II, red. M. Biernacka, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Kutrzeba-Pojnarowa, W. Paprocka. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981, s. 89-126.
- Simonides D., *Od kolebki do grobu*, Opole 1988.
- Szromba-Rysowa Z., *Zwyczaje towarzyskie, zawodowe i okolicznościowe*. W: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, tom II, red. M. Biernacka, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Kutrzeba-Pojnarowa, W. Paprocka. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981, s.155-180.
- Szyfer A., *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia Mazurów i Warmiaków*, Olsztyn 1968.
- Tomicki R., *Religijność ludowa*. W: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, tom II, red. M. Biernacka, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Kutrzeba-Pojnarowa, W. Paprocka. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981, s. 29-70.